

מוזות, איזון עצמי וכפרה במשנת התשובה של המהר"ל (הרהורים בעקבות ספרו של מרדכי רוטנברג: 'שבעים פנים לחיים')

מה יעשה אדם ויחיה? ימית עצמו (תמיד לב, א)

אחד מן הנושאים המרכזיים בהגות התשובה היא שאלת יחסו של בעל התשובה אל עברו. כיצד יכתוב את האוטוביוגרפיה שלו? איזה סיפור יספר לעצמו על חייו? האם יראה עצמו כמי שנולד מחדש, וימחק את החלקים השליליים מחייו, או שמא יתייחס אל חייו כרצף אחדותי ויעניק פשר ומשמעות גם לחטאו? שתי האפשרויות הוצגו על ידי הרי"ד סולובייצ'יק בספר 'על התשובה', בפרק: "ביעור הרע או העלאתו" (עמ' 171-176):

חוטא הבא לעשות תשובה על מעשים רעים שעשה בעבר... מה יעשה באותן שנים עברו הצרורות לו בזכרונו?... האם ימשיך להזדהות עם השנים הללו או שימחוק אותן כלא היו?... ראיתי בעלי תשובה שעשו זאת ומה אירע להם: הם נעשו מזוירים וזרים למשפחתם וידידיהם... עם מחיקה זו מתו כל הרגשות וכל החוויות הקשורים באותה תקופה... אבל יש גם דרך אחרת, זו הדרך של העלאת הרע ולא דוקא ביעורו... בדרך זאת ניתן לאדם להזדהות עם העבר ויחד עם זאת להיות בעל תשובה... בעל תשובה היודע לא לשכוח את העבר, לא לתלוש את הדפים של חטא מספר הזכרונות שלו אלא דווקא לזכור את החטא ולרתום אותו לתפקיד חדש ולהשתמש בו כדי להגביר בקרבו את עוז הגעגועים דקדושה הפורצים בקרבו - הוא הזוכה לתשובה כזאת המעלה את הרע למדרגה של טוב.

בחיבורו 'איש ההלכה' (עמ' 92-101), קושר הרי"ד בין שני המודלים לבין שתי תפיסות של זמן; תפיסה אחת, מדעית-כמותית, רואה את הזמן כנקודות הבאות בזו אחר זו, כאשר ציר הזמן זורם בכיוון אחד בלבד, מן העבר אל העתיד. במסגרת תפיסה זו העבר הוא אכן בלתי הפיך. תפיסה אחרת, חווה את הזמן כ'משך' אחיד בעל שלמות אורגנית רציפה. בעל התשובה, ממיר את תפיסת הזמן הראשונה, הפיסיקלית, והאטומיסטית, בתפיסה השנייה, האיכותנית והחוויתית. בחייו המיתקנים והולכים הוא מרומם גם את עברו, ומאורעות העבר מתפרשים מחדש באמצעות ההווה והעתיד¹.

ביטוי נאה לתודעת זמן לכידה זו אפשר למצוא בשירה של זלדה²:

בְּאוֹתוֹ עָרַב מוֹזָר מִיִּשְׁהוּ שְׁאֵל:
הֲאִם אֶפְשֶׁר לְשׁוֹת אֶת הָעֶבֶר?

1. הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, איש ההלכה - גלוי ונסתר, ירושלים תש"ט, עמ' 94-97. להבהרת דבריו בהקשרם הפילוסופי ראה אליעזר גולדמן, "תשובה וזמן בהגות הרב סולובייצ'יק", בתוך: אבי שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 175-189; דב שוורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, אלון שבות תשס"ד, פרק שנים עשר: "שינוי או פרשנות", עמ' 314-332.

2. שירי זלדה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 222.

וְהָאִשָּׁה הַחֹלְלִית עֲנָתָה בְּזַעַף
הָעֶבֶר אֵינָנו תְּכַשִּׁיט חֲתוּם בְּתוֹךְ קוֹפְסָה שֶׁל בְּדֶלֶח
גַּם אֵינָנו נֶחֱשׁ בְּתוֹךְ צְנֻצָּת שֶׁל כֹּהֵל -
הָעֶבֶר מִתְנוּעֵעַ בְּתוֹךְ הַהֶזְהָה
וְכֹאשֶׁר הַהֶזְהָה נוֹפֵל לְתוֹךְ בּוֹר נוֹפֵל אֶתוֹ הָעֶבֶר
כֹּאשֶׁר הָעֶבֶר מְבִיט הַשְּׂמִימָה זֶה הֶרְמֵת הַחַיִּים כְּלָם,
גַּם חַיֵּי עֶבֶר רְחוּק עַד מְאֹד.

לאחרונה זכו שני המודלים לדיון נרחב בספרו של פרופ' מרדכי רוטנברג 'שבעים פנים לחיים'³. רוטנברג מנגיד בין שתי תפיסות בשאלת היחס לעברו הכושל של החוטא. האחת, שאותה הוא מייחס לתפיסת החטא הקדמון הנוצרית ולמבנה המחשבה ההיסטוריוציסטי-מערבי⁴, מתבוננת בזמן כרצף ליניארי, ועל פיה, העבר המוכתם הוא כספר חתום, שאי אפשר לתקנו. במסגרת גישה זו, עשויה התשובה להתפרש באחת משתי אפשרויות: הראשונה רואה את התשובה כפתיחת דף חדש, אך משלמת מחיר של מעין פיצול אישיות בין ההווה המתוקן של "ד"ר גייקל" לבין העבר הפגום של "מיסטר הייד". השנייה סבורה שכאשר אדם אינו יכול להשלים עם עברו הכושל, עליו למות ולהיוולד מחדש⁵. את דגם זה, על שני חלקיו, הוא מכנה בשם 'מודל ההמרה'. כנגד תפיסה זו, מציב רוטנברג את גישת ה'ירה-ביוגרפיה', או ככינויו: 'שילחון' - הלחנה מחדש, שאותה הוא רואה כגישה היהודית. גישה זו מתבוננת בזמן באופן מחזורי-ספירלי, ועל פיה התשובה איננה יצירת הווה חדש, המנותק מן העבר, אלא פרשנות מחדשת של העבר, במתודה מעין זו המשמשת את חז"ל במדרשיהם, ובכך מתהפכים הזדונות לזכויות⁶. הוא מדגים תפיסה זו, בין השאר, באמצעות דבריו של הר"ד סולובייציק שנזכרו לעיל⁷. ודרך פריזמה זו הוא בוחן את תולדות התרבות, ההיסטוריוסופיה, הפילוסופיה והפסיכולוגיה.

לענ"ד, מודל המיתה והלידה מחדש קיים ביהדות⁸, ולהלן אדגים זאת באמצעות משנת התשובה והכפרה של המהר"ל. מעבר לכך אטען כי ממד המיתה והאינן העצמי, הוא מרכיב קיומי וחיוני

3. מרדכי רוטנברג, שבעים פנים לחיים: רה-ביוגרפיה מדרשית כפיסכותרפיה אישית, ירושלים 1994. בעבודתו החלוצית, בספר זה ובאחרים, מכונן פרופ' רוטנברג תיאוריה פסיכולוגית חדשה מתוך המקורות היהודיים. חיבור נוסף שלו שהוקדש לכך הוא 'פסיכולוגיה יהודית וחסידות', בהוצאת 'אוניברסיטה משודרת'.
4. לאורך כל הספר מצביע רוטנברג על ההקבלות בין תבניות המחשבה התיאולוגיות לבין אלו הפסיכולוגיות, בהתבסס על דבריו של מקס ובר כי הנורמות החברתיות המודרניות הן למעשה דפוסים אתיים-דתיים שעברו תהליך של חילון (בלשונו נוכל לומר שהתרבות המודרנית היא דתלישית...). ומכאן שמאחורי כל פסיכולוגיה מסתתרת תיאולוגיה (שבעים פנים לחיים, עמ' 11 ו-17). לכך מוקדש גם ספרו 'יצרות ופסיכיאטריה', בהוצאת 'אוניברסיטה משודרת'.
5. לדוגמה עמ' 60-63, 71, 115 וכן 188 והלאה.
6. יומא פו, ב. נזכר אצל רוטנברג בעמ' 119.
7. שם עמ' 75, 122, 198 ו-206.
8. גם רבי נחמן מברסלב רואה את התשובה כהתחדשות מוחלטת ושכחה גמורה של העבר. לעיון בשיטתו לעומת שיטת הר"ד סולובייציק ראה חננאל רוזנברג, 'שיטות ביחסי זמן ותשובה', 'צהרי יב (תשס"ג)', עמ' 57-66.

בתהליך התשובה. אין כוונתי לערער על רעיון ה'ירה-ביוגרפיה', אלא להאיר ולהבליט את חשיבותו של שלב המיתה בזעיר אנפין, כך שאפשר לראות את הדברים כהשלמה ולא כמחלוקת.⁹

יש להקדים כי כל הגות העוסקת בנושא התשובה, אף זו המציגה מודל מטאפיזי מופשט, עוסקת באחת החוויות העמוקות שעובר האדם בחייו. יש לצפות שהשניים - המודל והחוויה - לא יהיו מנותקים, אלא יקיימו יחס של התאמה ואף של השפעה: חוויית התשובה האנושית תתנסח באמצעות מודל מטאפיזי נתון, והלה ישמש כשפה המכוונת ומעצבת את החוויה. להלן אתייחס לממד המטאפיזי והקיומי כמשלימים זה את זה.

א. השיבה אל המקוריות

התשובה מתוארת אצל המהר"ל פעמים רבות כשיבה אל ההתחלה, ומשמעה שובה של הנשמה אל מקורה הא-להי:

דע לך כי התשובה היא לאדם מצד כי האדם נברא בהתחלתו בלא חטא, וכאשר הוא שב אל השי"י אז הוא חוזר אל התחלתו... וזה שאמר גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד כי משם התחלת ההויה מן האדם, וכבר אמרנו כי התשובה היא שחוזר אל התחלתו והתחלת האדם מן תחת כסא כי משם הנשמה חצובה.¹⁰

בשורשה, כלולה הנשמה באופן מוחלט בא-להות.¹¹ התשובה, כמובנה המילולי, היא שיבה של הנשמה אל מקורה.¹² החטא יוצר מחיצה המבדילה בין נשמתו של האדם ואף בין ההויה כולה, לבין מקורה הא-להי.¹³ התשובה היא פירוק של אותן מחיצות, ביטול הניכור והריחוק והתאחדות מחודשת עם ה'.

פיתוח אפשרי של רעיון זה, עשוי לראות במוות את השיבה המוחלטת, ואכן בדונו בקשר בין תשובה למוות מבאר המהר"ל שהתשובה שלפני המוות מאפשרת את הדבקות המוחלטת הבאה בעקבותיו. וכך הוא מפרש את דבריו של רבי אליעזר: "שוב יום אחד לפני מיתתך" (שבת קנג, א):

ועוד יש לך לדעת כי רמו בזה דבר מופלג כי עיקר תשובה קודם וסמוך למיתתו ולא שישוב

9. בפרט על פי דבריו של רוטנברג עצמו, שצורת ההצגה הדיכוטומית בספרו נועדה לחדד את ההבדל בין שני המודלים בכדי להקל את הצגתה של הפרדיגמה האלטרנטיבית (שבעים פנים לחיים, עמ' 39).

10. נתיב התשובה עמי קנב, ועיי גם עמי קנט. הציונים על פי מהדורת האניג, לונדון.

11. נתיב אהבת ה' עמי לח: "האדם מצד עצמו אינו דבר, רק מן השם ית' בא האדם ואליו האדם שב כי הכל שב אליו ית' ואין דבר זולתו רק השם ית' והוא אחד ואין זולתו". על א-להיות הנשמה בקבלה עיי משה אידל: "נשמת א-לה: על א-להיות הנשמה אצל הרמב"ן והאסכולה שלו", בתוך: שחר ארזי, מיכל פכלר וברוך כהנא (עורכים): החיים כמדורש, ישראל 2004, עמ' 338-380.

12. "דבר זהו הוא סדר העולם שהעולם הזה שב אל השי"י ואין לו קיום מצד עצמו רק שהוא שב אל השי"י אשר ממנו הוא נמצא ואליו שבים כל הנמצאים" (נתיב התשובה עמי קנד, וכעין זה עמי קג).

13. המהר"ל מדיגש במספר מקומות כי עיקרו של החטא הוא הקרע והפירוד שהוא גורם, ולא העבירה על מצוות ה' בלבד. ראה למשל ביאורו לחטא האדמה (גור אריה בראשית א, יא - עמ' כ) וכן נצח ישראל פרק נו, עמ' רז: "ובמה שהם נבדלים מן ה' יתברך ייצא בהם החטא".

זמן הרבה קודם מיתתו מפני כי האדם במיתתו ראוי לשוב אל ה', ולפיכך אם שב קודם מיתתו אז במיתתו שב אל השי"י לגמרי להיות נשמתו צרורה ודבוקה עם השי"י¹⁴.
הקשר בין תשובה למוות בא לידי ביטוי נוסף בביאורו של המהר"ל לתשובתו של רבי אלעזר בן דורדיא. מן הסוגיה (עבודה זרה יא, א) עולה כי בעבירות חמורות כמינות ועריות התשובה כרוכה במוות. המהר"ל מבאר כי בניגוד לעבירות רגילות, שבהן חוזר האדם אל התחלתו, כלומר אל גרעין יסודי טהור וא-להי שעדיין נותר בו¹⁵, הרי ישנן עבירות שבהן דבק החוטא ברוע באופן כה עמוק, עד כי נעשה 'אחר', ואיבד את רציפות זהותו עם נשמתו הא-להית. במצב כזה, יכול האדם לשוב אל ה' רק במחיר חייו, ורק מותו יאפשר לסלק את החטא על ידי התאחדות מוחלטת עם ה'¹⁶.

ב. התשובה - מיתה בזעיר אנפין

אלא שאין צורך להרחיק עד מוות ממש. גם בתשובה הרגילה קיים שלב של מיתה בזעיר אנפין, ואם נשים לב לאופן שבו מתאר המהר"ל את התהליכים הנפשיים העוברים על השב, נראה שגם בהם קיים ממד של אֵינן עצמי והתאפסות¹⁷.
בעמדו על הקשר שבין קרבן לתשובה מבאר המהר"ל כי בעל התשובה, בצערו ושברון לבו, מקריב קרבן מיוחד - את עצמו, ובכך הוא נרצה שנית אל ה':
כי מי שיש לו לב נשבר ונדכה דבר זה נחשב כאלו מקריב עצמו אל השי"י שהרי זובח רוחו ונשמתו... הוא נמיכת הרוח שיש לכל בעל תשובה¹⁸.
המהר"ל מייחד מקום לבושה הכרוכה בחטא, ורואה בה מרכיב חשוב בתשובה ובכפרה¹⁹. מתוך ביאורו למושג הבושה במקומות נוספים, נראה כי הכוונה למעין מוות של האישיות החוטאת,

14. נתיב התשובה עמי קנא וכן דרך חיים פ"ב מ"י - עמי צז: "צריך שיהיה התשובה כל ימיו שימות בתוך התשובה, שאם ימות מתוך התשובה שהוא שב אל ה' בעת מותו תשוב הנשמה ג"כ אל הא-להים אשר נתנה, וזה תשובה לגמרי אל השי"י עד שנשמתו צרורה בצרור החיים וכ"ז מחמת שהוא מת מתוך התשובה".

15. עיי דרוש לשבת תשובה עמי פג (נדפס בסוף ספר באר הגולה).

16. חידושי אגדות לעבודה זרה יז, א (ח"ד עמי מ-מא) וכן נתיב התשובה עמי קעא: "וענין זה מה שלא ישיגו אורחות חיים, כי המינות הוא כאלו נעשה אדם אחר כאשר דבק במינות כמו שהתבאר, ולפיכך כל באיה לא ישובון, כי כבר התבאר כי החוטא כאשר הוא שב בתשובה הוא מצד שהוא שב אל התחלתו שהיה בלא חטא, וכאשר נעשה לאיש אחר על ידי מינות שדבק בו לגמרי אין כאן תשובה אל התחלתו, ואם יש כאן תשובה אי אפשר רק ע"י מיתה אז אפשר לו התשובה לסלק החטא, כי אז ישוב האדם אל השי"י לגמרי ואז מסלק ממנו החטא". ראוי לציין לדבריו של ר"ח מוולוז'ין כי במצב טראגי שכזה חייב החוטא לשוב אף שהוא יודע שהדבר יעלה לו במחיר חייו (דרשת מוהר"ח שהובאה בסוף ספר נפש החיים, מהדורת רובין, בני ברק תשמ"ט, עמי תג-תה).

17. ביטויים של אפיסה וביטול נמצאים גם בנוגע למיזדות נוספות, כדוגמת הענוה, וכן ביחס לתפילה: "אין תפילתו של אדם נשמעת אלא אם כן משים עצמו כבשר... שכבר הלכה הצורה ממנו והוא כבשר שהלכה הצורה ממנו ובזה האדם עלול מקבל לגמרי שסר צורתו" (נתיב העבודה פרק ו, עמי צב).

18. נתיב התשובה עמי קמט ועיי עמי קנן-קנה.

19. נתיב התשובה עמי קס.

וביטול צלם הא-להים שבאדם²⁰. המהר"ל מסביר כי בושתו של החוטא, מבטאת את מדת הפשיטות²¹. לביאור מידה זו בהקשר של מחילת החטא הוא מציין לפירושו למאמר: "כל המעביר על מידותיו מעבירין לו על כל פשעיו" (ר"ה יז, א):

פירוש כי המשים עצמו שפל ופחות... כאלו לא היה כלל, ובשביל כך הוא אדם פשוט לגמרי, ובודאי צד הפשיטות אין כאן חטא ולפיכך נקראים החטאים אדום כדכתיב אם יאדימו, תולע והמצות נקראים בשביל כך לובן. וזה כי האדם אינו פשוט ואדרבה החטא כתם נקרא, אבל הלובן הוא אינו מראה כלל ומפני שאינו מראה הוא פשיטות גמור²².

מכאן עולה שמשמעו של מושג הפשיטות קשור, לפחות בחלקו²³, לאינן ולביטול עצמי, ואף נרמז כאן מקומו של ביטול זה בהשגת הכפרה, ולכך נחזור לקמן.

ג. הווידוי - שיבת הנפש אל מקורה

אף הווידוי מתפרש כמסירת הנפש אל מקורה, ובהקשר לא מקרי של הכנה לקראת המוות: כאשר מתוודה על החטא לומר חטאתי לה', על ידי הודאה זו מוסר עצמו אל השי"י לגמרי²⁴... וכן כל המומתים מתוודים מטעם זה כי ע"י הווידוי מוסרים עצמם ונפשם אל השי"י ואז מקבל השי"י נשמתו²⁵.

נוכל לעמוד על משמעותו של הווידוי אצל המהר"ל על רקע התפקיד שהוא ממלא אצל הרמן כהן. בהגותו של כהן, החטא והתשובה הם שלבים בתהליך האינדוואציה, והם מכוונים את ה'אני' בן החורין²⁶. במסגרת תפיסה זו, מבטא הווידוי את עמידתו העצמאית של האדם בפני ה':

20. עיי נתיב אהבת הריע פרק א, עמי נו: "שהבושה הוא ביטול צלם הא-להי"; דרך חיים ג, יא - עמי קלה: "הומלכין פני חברו הוא מאבד צלם א-להים".

21. נתיב התשובה עמי קס.

22. נתיב התשובה עמי קסו, וכן בחידושי אגדות לראש השנה יז, א (חלק א עמי קטו). וכעין זה בנתיב הענוה עמי ו: "ומצד הפשיטות יש כאן הסתלקות החטא... ויש לך להבין זה גם כן מסוד התענית ביום הכיפורים שהוא התמעטות הגוף ומפני כך יש כאן כפרה וסליחה שהוא מסולק מן החטא".

23. מידת הפשיטות מתבארת יותר בנתיב הענוה, ומשמעה - בלתי מוגבל (נתיב הענוה פרק א עמי ב) ובלתי מורכב, כלומר בלתי גשמי (שם פרק ב עמי ו). מידה זו היא עצמית לא-להים, ולכן הענווה, דהיינו הפשיטות, מובילה לדבקות בה' (שם עמי ב).

24. ייתכן כי מקורה של פרשנות זו לווידוי הוא בזוהר, המפרש את משמעותה של נפילת אפיים כמסירת הנפש למיתה: "כדין בעי ליה לבר נש לאחזאה גרמיה בתר דסיים צלותא דעמידה כאלו אתפטר מן עלמא... ולימא לגביה אליך הי נפשי אשא... ואודינא על חטאי הא נפשי מסירנא לך ודאי... והאי יהיב גרמיה ודאי למותא ומסיר נפשיה להאי אתר... וכדין קבי"ה מרחם עלוי ומכפר ליה לחוביה..." ("ח"ג קכ, ב).

25. נתיב התשובה עמי קסא.

26. עיי 'דת התבונה ממקורות היהדות', תרגם צבי וויסלבסקי, ירושלים תשנ"ז, עמי 230. על היחיד וה'אני' אצל הרמן כהן ראה נתן רוטנשטייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, תל אביב 1966, כרך ב, עמי 74-75; הרב שג"ר, שובי נפשי - חסד או חירות, אפרת תש"י, עמי 93-95.

אופייני הוא הדבר שבויודוי על החטאים לא נאמרה השתחויה... בהודאת האדם על חטאיו ובהודאה הקשורה בכך, בבטחונו בא-ל הטוב הסולח לעוונות, שוב אין מקום להשתחויה ולכריעה, אלא אדרבה העמידה הזקופה נאה לה.... עמידת האדם לפני א-לוהים, למען גאולתו מן החטא. עמידה שיש עמה שברון לב, אבל גם זקופה היא, יש בה כדי להעיד על כבוד של האדם.²⁷

אם אצל כהן, מבטא הוויודוי את כבודו ואת הדרו של האדם העומד עצמאי ובן חורין לפני ה', הרי שאצל המהר"ל משמעותו הפוכה: הוויודוי הוא הודאה באפיסת הקיום האנושי האוטונומי, ומסירתו המוחלטת לידי ה'.²⁸

ד. האינן העצמי והשיבה אל ה'

עתה נעמוד על משמעותו של האינן הכרוך בתשובה ובכפרה.²⁹ נדמה כי בתיאורי הבטוש והאינן אצל המהר"ל מהדהדת בת קול מתורת התשובה הסגפנית של חסידי אשכנז. אולם בשונה ממנה, אופיו של אותו ביטוש איננו ענישה עצמית³⁰, אלא מיתה בזעיר אנפין של הסובייקט, התפרקות של הנפש מצורתה המורכבת הנוכחית, וחזרתה אל מצב פשוט, בלתי מורכב ובלתי מאינן. התאפסות זו קשורה כנראה לשיטתו של המהר"ל שההעדר קודם להווייה, ובטרם כל הופעה של מצב נעלה ומתוקן, צריכה ההויה הקודמת להתבטל לגמרי ולפנות את מקומה.³¹ עם אינן וביטול זה הנפש ניתקת ושבה אל בית אביה כנעוריה. היא מתמוססת במקור כל המציאות - בא-להות, ובכך נטהרת לחלוטין מן החטא:

אבל רבי עקיבא פירש דבר זה... והוסיף לומר ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים, שבשביל ישראל הם דבקים לגמרי בו יתעלה דבר זה עצמו הוא הסרת והסתלקות החטא מישראל... כי המקוה מטהר הטמא כאשר יתדבק בו לגמרי מבלי שום חציצה בעולם, כי המקוה לא שייך בו טומאה לכך כאשר יתדבק בו לגמרי מבלי חציצה מסולק מן הטומאה. וכך הקב"ה

27. דת התבונה, עמ' 255.

28. על שני כיווני המחשבה בהגות התשובה ראה בספרו הני"ל של הרב שג"ר, 'שובי נפשי - חסד או חירות'.

29. כידוע, גם הרב קוק מדבר על התשובה כשיבה אל הא-להים (לדוגמה אורות התשובה טו, ז). אולם נדמה כי בשיטתו, שלב הביניים של הביטוש והביטול העצמי איננו מודגש ברמה שבה הוא מופיע אצל המהר"ל.

30. אחד מן ההבדלים בין המהר"ל לבין חסידי אשכנז בא לידי ביטוי בהבנת תפקידה של התענית בתהליך התשובה. אצל המהר"ל התענית איננה ענישה עצמית כחלק מתשובת המשקל, אלא הינזרות מצורכי הגוף והנאותיו, המביאה לידי התקדשות והיטהרות מן החטא: "כאשר תבין, התענית הוא ראוי אל החוטא כי התענית הוא קדושה לאדם, ולכך כאשר מתענה הוא מקדש עצמו ומטהר עצמו מן החטא. ואין התענית שיהיה מצער עצמו כנגד תאוות החטא שנטה אחריו, שזה אינו, רק כי התענית בעצמו הוא קדושה לאדם להיות בלא אכילה ושתייה כמו העליונים ובזה מתקדש מן החטא" (עמ' קסז), על היסט המשמעות ראה יעקב אלבוים, תשובת הלב וקבלת ייסורים - עיונים בשיטת התשובה של חכמי אשכנז ופולין 1348-1648, ירושלים תשנ"ג, עמ' 132.

31. כך למשל התווה והחושך קודמים לבריאה ולאור (נצח ישראל פרק כו, עמ' קלא), הגלות והחורבן הם הכנה לגאולה (נצח ישראל פרקים יח, כו, לה, לו ו-לט) וכן רבים. הסיבה לצורך בביטול ההויה הקודמת היא, "כי כל זמן שעדיין יש הויה ראשונה לא תחול צורה אחרת, כי הצורה הראשונה היא צרה לאחרת שתבוא" (חידושי אגדות ג עמ' רד). וכמשל הביצה הצריכה להיפסד קודם שיתהווה האפרוח, "שאם הביצה היתה נשארת בהויה שלה אין כאן מקבל הויה שהרי המקבל אינו חסרי" (נצח ישראל פרק כו, עמ' קלא).

מטהר ישראל כי הם דבקים בו יתעלה לגמרי מבלי שום חציצה והפרד כלל, והוא יתעלה מסולק מן החטא ולכך ישראל טהורים על ידי הקב"ה בעצמו³². לא לחינם השתמש רבי עקיבא, איש הסוד, בדימוי של מְקָה: דבקותו של בעל התשובה בה' ללא שיור וחציצה מהווה טבילה במקווה הא-להי, ועל ידה נטהרת הנפש ונסלח עוונה³³. ומתוך שפעת החיים של מקווה א-להי זה³⁴, היא נולדת כהוויה חדשה:

וזה שאמר, לעתיד יאמרו הריני רואה מקומות שקלקלתי בהם ובִּוּשְׁנִי. והמקום הזה הוא המדרגה הפחותה שהגיע לה כאשר חטאו. ועל זה אמר הריני מעבירו, כלומר שיהיה כאן הויה חדשה... ועוד אמר: הרי שמי קיים. ורוצה לומר כי סוף סוף השם קיים ואף שיהיו צדיקים יותר ולא יהיה בהם חטא, דבר זה מתחלף בפחות ויותר שיהיו יותר טובים ממה שהיו קודם, ולא יסולק מהם בזה ענין הראשון שהיה להם כבר כמו אדם שהיה רע ונעשה טוב ממה שהיה קודם!! ועל זה אמר כי יהיה לישראל מדרגה אחרת עד שיהיה להם שם אחר ולא יהיה להם שם הראשון כלל³⁵.

ההויה המתחדשת איננה המשך של קודמתה מכל בחינה שהיא, אין זה הבדל יחסי של פחות או יותר, זוהי אחרות מוחלטת.

ה. טענתו של רוטנברג

נשוב אל דבריו של פרופ' רוטנברג, שלפיהם היהדות מכירה רק בדגם התשובה של השיקום הביוגרפי ולא בדגם של מוות ולידה מחדש. נדמה כי בדברי המהר"ל הוכחה אפשרות כזו, ועתה

32. דרוש לשבת תשובה עמי פד; ועיי גם שם עמי פג: "אמנם עתה בגלותנו... כפרתנו בו יתעלה". נתיב התשובה עמי קנ: "כי מצד הש"י החטא מסתלק". דימוי נוסף מתאר את כיבוס החטאים המכתימים כביכול את בגדי ה': "באותה שעה נוטל הקב"ה את כל עוונותם ונותנם על בגדיו ונעשים אדומים, שנאמר: 'מדוע אדום ללבבך'. יושב ומכבסן עד שנעשים לבנים, שנאמר: 'לבושיה כתלג חיור'... כי המידות של הקב"ה נקראים מלבוש שלו שהוא מתלבש במידותיו ולכך נותן חטאים שלו על מידותיו. ואמר שהוא יתעלה יושב ומכבס עד שלבושיה כתלג חיור... ובוה מסלק החטא מישראל גם כן" (דרוש לשבת תשובה עמי פה). אפשר שהמדרש המייחס כיבוס בגדים לה' עצמו, רומז לכך שגם הקב"ה נוטל כביכול חלק בחטא, דהיינו, בריאת עולם חסר ובלתי מושלם, וכפי שביאר המהר"ל את המאמר (חולין ס, ב) "הביאו עלי כפרה על שמיעטתי את הירח". עיי גור אריה במדבר כח, טו; באר הגולה, באר רביעי עמי נד. וראה ידידיה שיפרוביץ, מושג החסרון ותפיסת החטא במשנת המהר"ל מפראג, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים.

33. נצח ישראל פרק נו, עמי רו: "כי הוא יתברך מקוה טהרה, ואין כאן הבדל מאתו, ובוה הוא מטהר ישראל אשר הם דבקים בו. וכדכתב (יזרימה יז, יג) מקוה ישראל ה', ואמרו זכרונם לברכה במסכת יומא (פה, ב) מה מקוה מטהר טמאים, אף הקב"ה מטהר את ישראל. וזה כי המקוה נקרא בשם הזה, מפני שנקווים ונאספים המים לתוכו. והוא יתברך נקווים אליו כל המציאות, ולכך הוא מטהר את כל אשר נקווה ונאסף אליו. וישראל נקווים בפרט אל ה' יתברך כמו שאמרנו, לכך מטהר אותם". הדימוי של אסיפת המים למקווה מזכיר את הדימוי המיסטי של טיפת מים הנופלת לאוקיינוס ונטמעת בתוכו, ונדמה כי כזו היא לדעת המהר"ל התמוססות האישיות בא-להות. עם זאת, קשה להכריע באופן מוחלט אם באותה טבילה בא-להות אובדת לגמרי זהותו העצמית של האדם או שמא נשאר גרעין כלשהו של עצמיות מובחנת.

34. על המקווה כמקור לשפיעת החיים עיי נצח ישראל פרק ז עמי מב; חדושי אגדות ב, עמי קיט.

35. נצח ישראל פרק נו, עמי רו.

יש לעמוד על משמעותה המעשית. ברכה רבה קיימת בתפיסת התשובה המפרשת וברעיון העיצוב המחודש של הנרטיב, בהפחתת הניגוד שבין העבר לעתיד, בשימור רציפות הזהות של בעל התשובה ובהגנה על שפיות דעתו³⁶. אולם אימוצה הבלעדי עשוי להחמיץ מרכיב המצוי בחוויה העמוקה של התשובה, והוא אינן, ביטול עצמי וצלילה אל תהומות הייאוש. "תשב אנוש עד דכא - עד דכדוכה של נפש"³⁷. אם נשתמש בדבריו של פרנץ רוזנצוייג בעניין אחר:

צריך שאחת בחייו יחרוג האדם... שפעם בחייו יחוש את אימת עונו ובדידותו ותלישותו מכל העולם, ולילה אחד ארוך יעמוד פנים אל פנים מול האין³⁸.

בשעה זו שכל ישותו קרעים קרעים, אין החוטא מסוגל אפילו להעלות על דעתו אפשרות של הסבר רציף ומשמעות הרמונית לחייו. לנוכח חטאו הוא מתמוטט ונשבר בחוסר אונים, ואימה חשיכה גדולה נופלת עליו³⁹. זהו שלב שאין לדלג עליו, מכמה סיבות:

ראשית, מבחינה מעשית, אם כבר בשלבים הראשונים של תשובתו ינסה החוטא להעניק פשר ומשמעות לחטאו, עשוי הדבר להקשות עליו למצות עת תום את יסודה הפשוט והראשוני של התשובה שהוא הודאה בחטא כזוה והתנתקות מוחלטת ממנו ללא כל הסבר או צידוק. רק בעקבות החוויה החריפה של השבר והקרע, הרגשת האפיסה והתמוטטות עולמו הקודם, יוכל להרפות מאחיזתו הנוקשה בכל מה שנחשב בעיניו עד כה בטעות לעוגנים המוצקים של קיומו⁴⁰, ומשם ואילך לפתוח בחיים טהורים ונקיים.

שנית, מבחינה מוסרית הרע הוא תעלומה שאי אפשר לבארה על נקלה. "החכמה האנושית עומדת חסרת עצה בפני האפשרות של הרע באדם"⁴¹. כאשר אדם מתוודע אל הרוע, הוא מתחלחל לגלות כי מתחת לקליפת הרציונליות המוארת משתרעת תהום חשוכה ואפילה⁴², "עומק רע"⁴³. לעתים, במקרה של פשע חמור, ייאלץ בעל התשובה להודות בכאב כי פרשנות חיובית לא תהיה אלא הונאה עצמית. אם נרצה ליישם את השימוש המרשים של רוטנברג ביחסי פשוט-דרש, נאמר כי במצב כזה אין מקרא יוצא מדי פשוטו. הפושע יצטרך להשלים עם כך שההרמוניה של מנגינת חייו נעכרה על ידי צליל צורם, ושביבוגרפיה שלו ישנן חידות אפלות שאין בכוחו לפענח ובוודאי שלא לדרוש. במצב כזה אין פיתרון מלבד 'מות' התודעה החוטאת, וכדברי המהר"ל לעיל.

36. ראה רוטנברג, שבעים פנים לחיים, עמ' 21, 71, 86 ו-118.

37. ירושלמי חגיגה ט, ב לגבי תשובתו של אלישע בן אבויה.

38. כוכב הגאולה, תרגם יהושע עמיר, ירושלים תש"ל, עמ' 46.

39. כבר החטא עצמו גורם חרדה: "פחדו בציון חטאים" (ישעיהו לג, יד). עיי' ברכות ס, א ומהר"ל, נתיב הבטחון עמ' רלב. אך כפי שמתואר בגמרא, היא עשויה להיות עמומה ובלתי מפורשת, והחוטא הנס מחטאו איננו יודע את מקורה וסיבתה. התשובה מבהירה וממקדת את מקורה אך יחד עם זאת מעצימה את האימה.

40. הערך המעשי של היקפיצה, המוותרת על הרציפות עם העבר, מובלט במשנת התשובה של הסבא מנובהרודוק. עיי' בספרו של ר' יוסף יוזל הורוביץ 'מדרגת האדם', ירושלים תשס"ב, מאמר דרכי התשובה, ח"א עמ' קלד-קע. וביאור דבריו אצל הרב שג"ר, שובי נפשי - חסד או חירות, אפרת תשס"ג, פרק ז.

41. הרמן כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, יב, 11.

42. "מפני שהעולם נמצא אחר שהיה נעדר, יש חושך קודם מציאותו וזה נקרא חושך העליון המפסיק בין השני ובין העולם, שנאמר (תהלים יח): 'ישת חושך סתרו'... וזהו ההעדר דבק בעולם מצד התחלתו" (גבורות ה' פרק לד).

43. ספר יצירה פרק א משנה ה.

שלישית, מעבר לתפקידו של האיין כשלילה, יש בו גם ממד חשוב של חיוב ומציאות. האיין של המהר"ל איננו רק אפיסה וחידלון, הקיר הסוגר על האדם החרד מכיליונו, כבהגות הקיומית. אלא, כמשמעותו של היכתרי' בקבלה, האיין הוא שער אל מציאות אחרת, א-להית, שאיכותה עולה על כל יש אחר. לפיכך, העמידה לנוכח האיין גם פותחת ולא רק סוגרת. בשעה שאדם מכיר באפיסת כוחו העצמי, כשמתברר שהוא חסר אוניס להיחלץ מן התהום שאליה הושלך, כשהדימוי העצמי, הישותי והנפרד שלו מתפורר ונגוז, אזי הוא זוכה להיסמך על ה' בכל הווייתו⁴⁴, והוא נאסף אל ה', אל חיקה של השכינה⁴⁵. כילד תשוש הנרדם בזרועות אמו, בטוח ומאושר.

ועל זה אמר "אשריכם ישראל", על הדביקות הגמור הזה מבלי חציצה כלל עד שנעשים טהורים מאתו. ואשרינו ואשרי חלקנו בטהרתנו במקום טהור וקדוש הזה, אשר לא יטוהרו בו מלאכים עליונים כאשר ידוע לחכמי בינה. (דרוש לשבת תשובה עמי' פה)

44. על הקשר בין ההכרה באפיסת הכוח לבין האפשרות להיסמך לחלוטין על ה' עיי' מהר"ל, אור חדש עמי' קלה, בנוגע לדמיון שבין פורים לבין יום הכיפורים.

45. נקודה זו של התלות המוחלטת אינה מודגשת אצל רוטנברג. נדמה שעל פי המהר"ל האדם אינו יכול להיחלץ מחטאו בעצמו, גם לא על ידי סיפור מחדש. הגאולה מן החטא תבוא רק מן המציאות שמעבר לאדם - מן הא-להים.

